

QARAQALPAQ JAÑILTPASHLARINDA ORNITONIMLERDİN QOLLANILIWI

Qosnazarova Ulbolsın Quamışbay qızı

Xalıq awızeki dóretpeleriniń bir túri bolǵan jańiltpashlar ayırım sóylew sesleriniń kóp qaytalanıwına, seslerdiń sóz hám sóz dizbekleri quramında ayılıwı qıyınlastırılǵan dárejede quramalı jaylasıwına tiykarlanadı. Ásirese, bul qatarlar tez ayılıp atırǵan waqıtta aytıwshı bul quramalı seslerdi tuwrı ayta almastan aljasıp ketiwi tuńlawshılardıń jeńil kúklisine sebep boladı. Qaraqalpaq tilinde bunday qatarlardıń jańiltpash dep ayılıwı da sonna kelip shıqqan.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń ayırıqla bir túri bolǵan jańiltpashlar qaraqalpaq folklorınıń 98-tomınan orın alǵan. 2005-jıl francuz filologı professor Rémy Dor ózbek hám qaraqalpaq jańiltpashlarınan úlgiilderdi fransuz tiline awdarma etip túsindirmeler menen baspadan shıǵarǵan.

Biz qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeshiliginde áyyemgi zamandıń berli bar bolǵan jańiltpashlarda ornitonimlerdiń qollanılıwın analizlemekshimiz. Qus atamaları ornitonimler dep ataladı. Ornitonimler leksemalar bolıp, olar da sóylew procesinde, qanday da bir tekstlerdiń quramında ushırasadı. “Ornitonimler” toparınıń kategoriyalıq-leksikalıq ózegi “qus” seması bolıp, ol hár bir qus atamasında basqa differencial semalarına salıstırǵanda konkretlesedi hám anıqlanadı. Bul topardı kiretuǵın sózler tiykarınan atlıq sóz shaqabına tiyisli yamasa substantivlesken sózler bolıp, “denesinde mayda hám iri pári bar, qanath, ushıwǵa beyimli, asırandı hám jabayı jánlik” (QQTTS, T.III. –B.196) degen ulıwmańq máni bildiredi.

Qaraqalpaq tilindegi ornitonimler T.Begjanov, D.S.Nasırov, D.Nasırov, O.Dospanov, Sh.Abdinazimov, A.Allamuratov, G.Tilewmuratov, Sh.Allaniyazova, A.Berdimuratovlar tárepinen izertlengen. M.Nojanov qaraqalpaq tilindegi ornitonimlerdi óz aldına arnawlı izertledi. Ol qaraqalpaq tilindegi ornitonimlerdiń tariyxıy etimologiyalıq analizin, leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheliklerin, qurılısı hám derivaciyaalıq modellerin úyrendi.

Qaraqalpaq xalıqınıń milliy baylıǵı bolǵan jańiltpashlarda ornitonim jiyi ushırasadı. Biz bul mısallardaǵı ornitonimlerdiń hár birine túsiniń berip ótpekshimiz.

Qırǵawıl. Ilimpazlar bul atamanıń da «q...rq» tiykarlı seske eliklewish sózden payda bolǵan degen pikirdi bildiredi. Biz de bul pikirge qosılamız. Atamanıń quramındaǵı «ovul» komponentin

E.V.Sevortyan sóz jasawshı affiks sıpatında qarastıradı. Qubla dialektte qırǵawıl súylin dep ayıladı.

Qızıl jıńıl ishinde, Qıl quyırılı qırǵawıl, Balań júni balpıldap, Balalı qıl quyırılı qırǵawıl, Balalı qıl quyırılı qırǵawıl.

Bul jańltpashta qırǵawıl ornitonimi qollanılıwı da biykarǵa emes. Sebebi, jańltpash alliteraciya formasında bastan ayaǵına deyin q sesiniń qaytalanılıwınan dúzilgen bolıp, jámi 13 jerde q sesi qollanılǵan. Bul aytıwshıǵa jańltpashtı jańılmay aytıw wazıypasın júkleydi.

Úyrek – bul sóz ornitonim sıpatında «suwda júziwshi, bası menen súńgıp awqatlanatuǵın jalpaq tumsıqlı qus mánisin bildiredi.

Dáryanıń jaǵasında shúregey úyrek, Búyregi qın keń, Ot úrpelegen, suw shúrpelegen, Búyrekli úyrek .

Stilistikalıq figuralardıń ishinde anafora jańltpashlarda az sanda ushırasadı. Bunıń dáliyli retinde biz joqarıdaǵı misaldı keltiriwimizge boladı. Bul misalda ú sesi diqqatqa alınǵan bolıp, jańltpash usı seske baylanısh sözlerden dúzilgen.

Ǵarǵa sózi eski túrkiy tilinde «qarǵa» túrinde jumсалǵan (DTS 426). Házirgi túrkiy tillerindegi ǵarǵa «qar» seske eliklewish sózi tiykarında payda bolǵan. .

Esiktiń aldında togız telegen arba, Togız telegen arbaniń basında, Togız ala ǵarǵa, Tomaǵalı ala ǵarǵa ma, Tomaǵasız ala ǵarǵa ma, Tomaǵalı bolsa tomaǵalamay ma? Tomaǵasız bolsa tomaǵalay ma? Tomaǵasız bolsa men tomaǵalamay, kim tomaǵalaydı ?

Bul jańltpashta ǵ sesi diqqatqa alınǵan hám usı ses qatnasatuǵın basqa da sózlerden dúzilgen. Yaǵnıy, togız, ǵarǵa, tomaǵa sózleriniń birneshe ret tákirarlanıwınan jasalǵan.

Qarshıǵa, Atama túrkiy-mongol tillerine ortaǵ eski dáwirlerden berli qollanılıp kiyatırǵan sóz bolıp tabıladı. Ilimpazlar bul sózge «qar» seske eliklewish tiykarında payda bolǵanlıǵın bildiredi, bul sózdiń quramındaǵı formantı sóz jasawshı affiks ekenligin aytadı .

Anaw turǵan qalalar, Qalalardıń basına, Qarshıǵa quslar balalar, Quslar lalewler, Lalewlese de, lalewlemese de lalewler .

Bul jerde tiykarǵı diqqat q sesine qaratılǵan hám usı sesler qatnasqan sózlerden dúzilgen.

Torǵay sóziniń etimologiyası tuwralı ilimpaz V.G. Egorov onıń bir orında uzaq waqıt turıp sayrawına baylanısh «tur» feyili tiykarında payda bolǵan degen pikirdi bildiredi . D.X.Bazarova atamanıń «tırna», «turımtay», «tartar» ózleri sıyaqlı «t...r» tiykarlı seske eliklewish sózden payda bolǵan, degen pikirdi bildiredi. Hawadan ushqan boz torǵay, Qaytıp qolıma qonǵay, Qolım quyırǵına, quyırǵı qolıma . Bul jańltpash q sesiniń birneshe ret qaytalanıwınan dúzilgen.

Shimshıq – bul sóz ornitonim sıpatında «úylerge jaqın jerlerde jasap, hár qıylı jánlıklar hám dán menen azıqlanatuǵın kishkene qus» mánisin bildiredi . Atama “Devanu luǵatit turk”tıń tilinde qollanılmaǵan. prof. SH.Raxmatullaev bul ornitonimniń formaların óz ara salıstırıp, onıń etimologiyası haqqında tómendegidey pikir bildiredi: negizinde bul sózdiń quramında ı dawıshı qatnasqan, keyin ala bul

dawıshı u dawıshısına almasqan. Birinshi buwınıń aqırında b, m, p, dawıssızlarınıń keliwi-bul jerde dawıshılar almasıwı júz bergenligin kórsetedi . Bul ornitonimniń quramındaǵı fonetikalıq ózgerislerdi tómendegishe kórsetiwge boladı: ɧıbı + ɧıq = ɧıbıɧıq > ɧıbɧıq > ɧımɧıq > shimshıq . Shıp-shıp shimshıq, Shıq-shıq, shimshıq, Shıpıldaydı shimshıq, Shıqıldaydı shimshıq, Shıǵıl-shıǵıl shimshıq . Bul jańltpashta tiykarǵı dıqqat “sh” sesine qaratılǵan bolıp, usı ses 18 jerde qaytalanǵan. Basqa sesler menen aralasıp kelgenlikten, durıs aytıw birqansha qıyınshılıq tuwdıradı. Kók tırna, Kóp tırma, Tırıwlap tek kóp turma .

Aq kepter ushqısh pa? Kók kepter ushqısh pa? Kóp kepter ushqısh pa? Bir kepter ushqısh pa?

Kepter sózi qaraqalpaq tiline parsı-tájik tillerinen ózlestirilgen. Eski túrkiy jazba estelikleri hám Maxmud qashǵariydiń sózliginde bul sóz ushıraspaydı. XIV ásirdegi Altın Orda dáwiri estelikleri hám Álisher Nawayı shıǵarmalarında «kabutar» túrinde jumsalǵan.

Atız ishi tol kók shóp, Jayılıp júz kóp átshók, Kóp átshók, kók átshók, Kók átshók, kóp átshók, Kók shók kók, kók shóp kóp .

Qaraqalpaq tilindegi qus atamalarınń ishinde de tek qaraqalpaq xalqına tán bolǵan seske eliklew ish sózlerden jasalǵan ornitonimler ushırasadı. Máselen, «átshók» sózi. «Átshók» sózi qaraqalpaqlardan basqa túrkiy tilleriniń qıpshaq toparına kiretuǵın tek qumıq tilinde ǵana «atçək» túrinde jumsaladı. Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq sonnan ibarat, «átshók» degen qus dúnyanıń kóp ayaqlarında jasaydı. Ol sayraǵan waqıtta barlıq jerde, barlıq waqıtta ózinen birdey ses shıǵaradı.

Túrkiy-mongol ózlestirmelerine L. Budagov quw ornitoniminiń de kiritedi: túrkiy tillerinde quw. Sonday-aq, kórkem ádebiyatta aq quwlarǵa opadarlıqtıń, sadıqlıqtıń simvóli sıpatında qaraladı. Añızlarda keltiriliwinshe aq quwlarınń jubaylarınń biri ólse, ekinshisi de kóp ótpey ózin óltiredi eken.

Arqadan kiyatır eki qara quw, Qabladan kiyatır bir aq quw, Aq quw taq, aq quw taq .

Bul keltirilgen misaldaǵı jańltpash q sesine alliteraciya usılında dúzilgen bolıp, «q» sesi 12 jerde qollanılǵan hám jańltpashtı qıyınlastırıw ushın oǵan uqsas «k» sesi de jumsalǵan. Bul jańltpash aytıwshıǵa onı jańılmay aytıw wazypasın júkleydi.

Til iliminiń jas tarawlarınıń biri bolǵan lingvofolkloristika ilimi ushın usınday folklorlıq shıǵarmalardı tillik jaqtan izertlew áhmiyetli. Demek, qaraqalpaq xalqınıń bay miyraslarınan sanalǵan xalıq awızeki dóretpeleriniń biri bolǵan jańltpashlarınń quramın tereńirek izertlep qaraǵanıımızda antroponimler, zoonimler menen birge ornitonimler de kóplep ushırasadı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Remy Dor. Sarah-Rose la ia rosophile: Gulsevar Gulsara. Virelangues d'Ouzbekistan, Edition bilingue ouzbek-francais et qaraqalpaq-francais. Langues&Mondes L'Asiatheque. 2005.
2. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Нөкис: Қарақалпақстан. 2019
3. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1971, –Б. 64-65; 110-111;
4. Насыров Д. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и её диалектная система. – Нукус-Казань: 1976;
5. Насыров Д., Доспанов О. Карақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1995. –Б. 185-196;
6. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Ташкент: ФАН, 2006, – Б. 174-175;
7. Алламұратов А., Доспанов О., Тилеўмуратов Г. Карақалпақ көркем өнер атамаларының сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1991. –Б.33;
8. Алланиязова Ш. Карақалпақ тилинің қол өнери лексикасы. – Нөкис: 1997, –Б.23; Бердимұратов А. Карақалпақ тилиндеги қус атамаларының тематикалық топарлары. // Қарақалпақ тил билиминин Қарақалпақ folklori. Т. 88-100. Nókis, Пim, 2015. 437-bet
9. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. Т. I, Тошкент, 2000, – Б. 486.
10. Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. Ташкент: Фан, 1978, –С.49
11. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати, Т. I, – Тошкент, 2000, – Б. 439
12. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Т. IV. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. –Б. 225.